

تحلیل راهبردی بازآفرینی ساختاری - کارکردی بازارهای سنتی در شهرهای ایران مطالعه موردی: سراهای بازار تاریخی شهر زنجان

محمد تقی حیدری^۱ - استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران
یعقوب حقی - کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
کبری خوند - کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران
سعید محرمی - دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۱۸

چکیده

یکی از مبادی هویتی و تاریخی - فرهنگی شهرهای ایرانی بازار و عناصر تشکیل دهنده آن است. این در حالی است که امروزه بازارهای سنتی نتوانسته پاسخ‌گوی نیازهای شهروندان باشد و شکل‌گیری فضاهای تجاری جدید به واسطه الزامات شرایط زندگی مدرن به افول ساختاری - کارکردی بازار و عناصر وابسته به آن از جمله سراها منجر شده است. لذا بخش‌هایی از فضاهای بازار از جمله سراها، که با نیازهای امروز مردم انطباق نداشت، از رونق افتاده و به حاشیه رانده شده است. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال بررسی و تطبیق راهبردی ساختار و کارکرد سراهای بازار تاریخی زنجان بر اساس نیازهای فعلی جامعه شهری است. گردآوری داده‌ها با مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام شد. برای تحلیل داده‌ها از آزمون تک‌نمونه‌ای T و رویکرد تحلیل اثرات متقابل تعاملی با کمک نرم‌افزارهای SPSS و Scenario Wizard استفاده شد. یافته‌های تحقیق نشان داد در بین سراهای بازار، سرای ملک نسبت به دیگر سراها وضعیت بهتری برای احیا و بازآفرینی دارد. همچنین، مهم‌ترین راهبرد برای بازآفرینی و احیای ساختاری - کارکردی سراهای بازار زنجان به منظور مرمت و بازآفرینی معماری و طراحی سراها باید مبتنی بر مؤلفه‌های «نمای بیرونی (طراحی و معماری نمای بیرونی سرا)، تناسب (تناسب کاربری حجره‌های سرا با کارکرد بازار و سرا)، کیفیت روشنایی سرا، و حس تعلق مکانی باشد. بنابراین، به منظور بازآفرینی سراها، افزایش و توسعه کاربری‌های مختلط، ایجاد تنوع و گوناگونی، و تقویت و گسترش لبه‌های فعال ضروری است.

واژگان کلیدی: بازآفرینی، بازار سنتی، سرا، شهر زنجان، شهرسازی تاکتیکال.

مقدمه

مدیریت شهرهای امروزی نمایانگر بینش مدیران در نحوه اداره شهر و به‌ویژه شهروندان در نوع استفاده از فضاهای شهری است. به همین جهت فضا و منظر شهری باید در انطباق با نیازها و الگوهای رفتاری شهروندان ارزیابی و طراحی شود. بنابراین، نمی‌توان بدون بررسی نحوه و چگونگی رفتارهای شهروندی انتظار ایجاد فضاهای شهری منعطف، همه‌شمول، و در عین حال پاسخ‌گو برای شهروندان را داشت (حاتمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۰). در این میان یکی از موضوعات قابل توجه در کشورهای در حال توسعه مانند ایران کاهش امکان اجرای پروژه‌های مکان‌سازی است. در توسعه شهری به دلیل اینکه بیشتر پروژه‌های طراحی شهری از بالا به پایین با هزینه زیاد و بلندمدت انجام می‌شوند، در نتیجه سال‌ها طول می‌کشد تا اجرا شوند. این پروژه‌ها حتی وقتی بعد از مدت‌ها اجرا می‌شوند خواسته‌های کاربران از فضای شهری در نتیجه گذشت زمان را برآورده نمی‌کنند. در این چارچوب شهرسازی تاکتیکی اخیراً به‌عنوان یک راه حل ممکن برای تسهیل مکان‌سازی و ارتقای حق بر شهر در شهرها پیشنهاد شده است (لک و خیبری، ۲۰۲۰: ۵۴). یکی از بارزترین نمونه‌های عینی معماری و شهرسازی سنتی ایران مجموعه‌های بازار شهری است که به‌عنوان ستون فقرات و قلب تپنده شهر نقش ایفا می‌کنند (بیگلری، ۱۳۷۸: ۲۳). بازار برجسته‌ترین نماد بازشناسی شهرهای کهن ایرانی است که پیوسته نقشی مهم در سازمان فضایی شهرها و جایگاهی پُراهمیت در حیات اقتصادی آن‌ها ایفا کرده و امروز به بخشی مهم از حافظه تاریخی و فرهنگی شهرهای ایران بدل شده است. از این رو، در ادوار مختلف تاریخی، شهرهای اسلامی به‌واسطه عنصر محوری بازار و کارکردهای آن از دیگر شهرها باز شناخته می‌شوند (سرایی، ۱۳۸۹: ۲۶). بازار یکی از تأثیرگذارترین ارکان شهر بر تحولات اجتماعی، سیاسی، و اقتصادی در کل ادوار بوده و به‌عنوان عنصری زمینه‌ساز جهت تغییرات اساسی در جامعه مطرح بوده و با سابقه دیرین از گذشته تا به امروز نظام حیات شهری را تداوم بخشیده است (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۴۵). به علاوه، بازارهای ایران مرکز کلیه فعالیت‌های اقتصادی بوده و از طریق داد و ستد موجب ارتباط بین مناطق مختلف می‌شوند (رتبالات، ۲۰۱۵: ۶۶).

بازار، به‌عنوان یک مجموعه اقتصادی و کالبدی شهر، از فضاها و عناصر مختلف تشکیل می‌شده است که بازگوکننده هنر معماری، اقتصاد، و شرایط طبیعی و ترانزیتی شهر بوده است (وفایی و فرهود، ۱۳۹۰: ۸۲). یکی از این عناصر و اجزا سراهای بازار بوده است. داد و ستد و تجارت در سراها نیز به‌عنوان فضاهایی مهم از مجموعه فضاهای تشکیل‌دهنده بازار وجود داشته است. با توجه به وابستگی غیرقابل انکار سرا به کالبد بازار و رونق کم و بیش بازارهای ایرانی به‌ویژه در دوره‌های متأخر انتظار مستمر این عنصر تجاری در معماری بازار، بالاخص از دوران صفویه به بعد، طبیعی به نظر می‌رسد (امیرخانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۱). به‌طور کلی، بازار که خود به‌تنهایی نمی‌توانست احتیاجات روزافزون مردم را رفع کند به‌ناچار در خود سراها و کاروانسراها، قیصریه‌ها، و تیمچه‌ها را به‌وجود آورد که هر یک کارکرد خاص خود را دارد و در کنار هم قرار دارند. اما با تغییراتی که در دوران مدرن به‌وقوع می‌پیوندد بازارهای سنتی دیگر پاسخ‌گوی نیازهای شهروندان نبوده و شکل‌گیری فضاهای تجاری جدید از الزامات شرایط زندگی مدرن می‌شود. در این شرایط نوع و مصرف و شیوه زندگی مردم نیز دچار دگرگونی وسیعی می‌شود و نظام عمده‌فروشی و خرده‌فروشی را دچار تحول می‌سازد. بنابراین، بخش‌هایی از فضاهای بازار از جمله سراها، که با نیازهای امروز مردم انطباق نداشت، از رونق می‌افتد و به حاشیه رانده می‌شود. در صورتی که این اماکن نه‌تنها به‌عنوان کلوگاه تجاری شهر و سیر اقتصاد و دادوستد مردم بوده، بلکه زمینه‌ای برای خودنمایی عناصر فرهنگی و هویتی گذشته شهر نیز به‌شمار می‌آید. از این رو، مراکز تاریخی شهری باید به‌عنوان بخشی از پویایی اقتصاد شهر مورد توجه قرار گیرند (حبیبی و مقصودی، ۱۳۹۲: ۵).

با توجه به اهمیت سراها در بازارهای سنتی شهری، راهبرد بازآفرینی مبتنی بر تحولات ساختاری - کارکردی سعی دارد با بررسی موقعیت، شرایط محیطی، اجتماعی- فرهنگی، و اقتصادی به تجدید حیات مکان‌هایی بپردازد که به مرور زمان فرسوده شده و

کارایی لازم را ندارند. همچنین، به نحوی که احیای کالبدی و عملکردی توأمان به وقوع بپیوندد، باعث افزایش کیفیت‌های محیطی گردد (عندلیب و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۱). این رویکرد، برای توصیف مجموعه‌ای از تغییرات موقت و کم‌هزینه در محیط ساخته‌شده استفاده می‌شود که هدف آن بهبود وضعیت محلات و مکان‌های عمومی مانند سراهای بازار سنتی است. از این رو، چنین رویکردی در تبیین نقش سراهای در بازآفرینی و تجدید حیات بازار سنتی اهمیت فراوانی دارد. از طرفی، با توجه به اینکه امروزه بخش‌هایی از بازارهای قدیمی مانند بازار زنجان، به لحاظ از دست دادن کارکرد قبلی، با شکل‌گیری پدیده‌های اقتصادی جدیدی در قالب پاساژ و مجتمع‌های تجاری تقریباً بلااستفاده مانده‌اند، از طرفی بازار به‌عنوان هویت اقتصادی - اجتماعی و کالبدی شهر با سیر تاریخی - فرهنگی شهرهای اسلامی عجین شده است، ضروری است مطالعات گسترده‌ای در زمینه آسیب‌شناسی کارکردهای بازار به‌ویژه سراهای بازار به‌عنوان محدوده‌های به حاشیه رانده شده با بهره‌گیری از راهبرد بازآفرینی مبتنی بر بهبود وضعیت سراهای بازار سنتی و ارائه راهکارهای اجرایی و تجربی انجام پذیرد و این مطالعات باید در قالب طرح‌های بازآفرینی صورت گیرد تا، علاوه بر حفظ کالبد و هویت سراهای بازار، نقش‌های تازه‌ای بر اساس نیازهای امروزی شهروندان در نظر گرفته شود. با توجه به مباحث پیشین شکاف ذهنی نوشتار حاضر به شرح ذیل بوده است:

۱. تشخیص و ارزیابی عوامل رکودی فعالیت در سراهای بازار سنتی زنجان؛

۲. ارائه راهبردهای مؤثر بر بازآفرینی و احیای سراهای بازار شهر زنجان با رویکرد تاکتیکیال.

در ارتباط با موضوع «بازآفرینی ساختاری - کارکردی بازارهای سنتی و اماکن تاریخی» تحقیقات خارجی و داخلی متعددی با نگرش‌های مختلف مکانی - فضایی انجام و تأثیر آن بر جنبه‌های هویت‌بخش مختلف زندگی شهروندان و رونق فعالیت‌های فرهنگی - اقتصادی بازار بررسی شده است که مجالی برای ذکر نتایج همه آن‌ها نیست و فقط به‌عنوان نمونه می‌توان به مطالعات زیر اشاره کرد.

جدول شماره ۱. خلاصه تحقیقات داخلی و خارجی در بازآفرینی ساختاری - کارکردی بازارهای سنتی

محقق	عنوان	شاخص‌ها	نتیجه
گیبسون و هاردمن، ۲۰۱۸	بازآفرینی میراث فرهنگی شهری برای گردشگری	اقتصادی - فرهنگی	مناطق جدید و مشوق تولید درآمد نسبت به مناطقی که تکیه بیشتر بر حفظ اصالت و گردشگری و تفریح دارند با آینده امن‌تری مواجه‌اند
ریو و اوتسوکا، ۲۰۱۸	مدیریت مرکز شهر و بازآفرینی: تجربه در چهار شهر انگلیسی	کارکردی - سیاست‌گذاری - اقتصادی	بازآفرینی در قالب سرمایه‌گذاری در اماکن تاریخی - فرهنگی و کسب و کار آن‌ها به توسعه و احیای آن‌ها منجر می‌گردد
مگالهاس، ۲۰۱۴	مراکز مزیت برای بازآفرینی شهری: ارتقای ظرفیت نهادی و نوآوری	نوآوری - مدیریت - اقتصاد	ربودن ابتکار عمل توسط برنامه‌های خرد به محدودکردن فرصت برای نوآوری منجر می‌شود
جباری، ۱۳۹۹	تبیین ارزش‌های تیمچه‌های بازار تبریز و راهکارهای ارتقای کیفی و کالبدی ...	فرهنگی - کالبدی - کارکردی	با تغییر ساختارهای فرهنگی و معیشتی مردم، تیمچه‌ها ارزش اقتصادی و هویتی خود را از دست داده‌اند
لک و حکیمیان، ۱۳۹۶	کنکاشی در ریخت‌شناسی بازار ایرانی با رویکرد نظریه‌های فضایی شهر	گونه‌بندی، کارکرد، سرزندگی	طراحی و برنامه‌ریزی عرصه‌های جدید در محور بازار و پیرامون براساس هویت و کارکرد بازار نیست
فریدونی و همکاران، ۱۳۹۶	مقایسه بازارهای قدیم و جدید با رویکرد ارتقای کیفیت فضای شهری در شهر تبریز	کالبدی - اجتماعی - اقتصادی	تغییر و تحولات شهرنشینی و نیازهای جدید و تجمل‌گرایانه بشر امروز دلیل اصلی تحولات کارکردی و کالبدی بازار است

مبانی نظری

بازآفرینی اماکن تاریخی (بازار)

هدف اصلی بازآفرینی شهری از قرن نوزدهم به بعد فعال‌سازی مجدد مناطق و ساختارهای شهری بی‌مصرف بود. بازآفرینی شهری معاصر، به‌عنوان یک فرایند جامع، به دنبال راه‌حل‌های طولانی‌مدت برای مناطق شهری بسیار نزدیک است و ابتکارات پایداری با هدف جلب رضایت اقتصادی، زیست‌محیطی، و مطالبات اجتماعی یک شهر برای ساکنان به همراه دارد (مارتینویگ و ایفکو، ۲۰۱۹: ۲۵۹). از نظر لوکاتو، مکان معنی‌دار به یک باره ساخته و ایجاد نمی‌شود (بنر، ۲۰۱۶: ۹۹). لذا، در ساخت شهرها حفظ هویت، حفظ محیط زیست و محیط طبیعی، و اشکال قدیمی کالبدی که به شهر هویتی منحصر به فرد می‌بخشند و نیز ملاحظات روانی و اجتماعی و فرهنگی باید در هر نوسازی شهری مردمی مورد نظر و دقت قرار گیرند (برگر، ۲۰۱۵: ۵۹-۵۰). در این رابطه، بازآفرینی شهری نگرش و اقداماتی جامع و یک‌پارچه برای حل مشکلات شهری منطقه هدف عملیات است که در نهایت به یک پیشرفت پایداری اقتصادی، کالبدی، اجتماعی، و محیطی خواهد انجامید (رابرتز، ۱۳۹۳: ۵۹).

ماهیت بازآفرینی شهری را در شش مقوله مجزا می‌توان به‌طور خلاصه مطرح کرد:

- نخست: بازآفرینی شهری مداخله‌گراست؛
  - دوم: عملیات بازآفرینی شهری با فعالیت مشترک بخش‌های مختلف اجتماعی، عمومی، و خصوصی صورت می‌گیرد؛
  - سوم: بازآفرینی شهری فعالیتی است که در طول زمان همراه با تحولات اقتصادی، اجتماعی، محیطی، و سیاسی تغییرات قابل ملاحظه‌ای در ساختارهای اداری به‌وجود می‌آورد؛
  - چهارم: بازآفرینی شهری به بسیج تلاش جمعی می‌پردازد و پایه‌ای برای مذاکرات جهت اتخاذ راه‌حل‌های مناسب ارائه می‌دهد؛
  - پنجم: فرایند بازآفرینی شهر مبتنی بر عملکرد عناصر مختلف سیستم شهری (اقتصادی، اجتماعی، کالبدی، و محیطی) است؛
  - ششم: بازآفرینی شهری مستلزم یکپارچگی در مدیریت تغییر در نواحی شهری است (گروه ویژه شهری، ۱۳۸۹: ۱۷۹).
- بر اساس ماهیت بازآفرینی شهری، اهداف آن را می‌توان به شرح زیر بیان کرد:
- ❖ اهداف اقتصادی: جذب سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال، نو شدن اقتصاد شهر، بهبود توزیع ثروت (نون و همکاران، ۲۰۰۰: ۶۲)؛
  - ❖ اهداف اجتماعی: جذب نهادها و سازمان‌های آموزشی و پژوهشی، رسیدن به ارزش‌ها و برتری‌های جامعه و گروه‌های مختلف اجتماعی و سازمان‌دهی مجدد سازوکارهای انطباق تصمیم با مردم‌سالاری، افزایش میزان فضای همکاری و مشارکت، توجه به تعاملات میان سازمان‌ها و نهادها و روابط درونی آن‌ها (لانگ، ۲۰۰۵: ۱۲)؛
  - ❖ اهداف محیطی: ارتقای محیط زیست، مبارزه با آلودگی‌ها؛
  - ❖ اهداف کالبدی: اکنون به‌طور گسترده‌ای توافق شده است که بعد فیزیکی ساخته‌شده تأثیر مهمی بر روحیه اماکن عمومی، قدرت انگیزش شهروندان، و کیفیت زندگی شهری دارد (لک و خیبری، ۲۰۲۰: ۵۵)؛ من جمله حل مشکل فرسودگی کالبدی، گسترش امکانات سکونت در شهر، و توسعه زیرساخت‌های محلی، ارتقای میراث معماری (در هسته‌های تاریخی)، و گردشگری شهر.

رویکردهای بازآفرینی اماکن تاریخی شهر

بازآفرینی حفاظت-مبنا: در این رویکرد، محیط تاریخی به منبعی مهم در فرایند بازآفرینی شهری تبدیل می‌شود (صحی‌زاده و ایزدی، ۱۳۹۴: ۱۷) که در آن سیاست‌گذاری‌ها و تصمیم‌گیری‌های متمرکز سازمانی از یک سو و افزایش توجه به نقش

حفاظت از سوی دیگر چارچوب‌های سیاست‌گذاری و نظام برنامه‌ریزی را در ارتباط با امر حفاظت تقویت نموده‌اند و افزایش ظرفیت بازآفرینی حفاظت شهری را به‌ویژه از طریق استفاده‌های مؤثر از بناهای تاریخی مورد تشویق قرار داده‌اند (دیاریان، ۱۳۹۱: ۳۳).

بازآفرینی طراحی - مبنا: در این رویکرد «طراحی» شرط لازم برای موفقیت برنامه‌های بازآفرینی شهری است. در نتیجه، ترویج سبک زندگی پایدار و شامل نمودن همه گروه‌های اجتماعی در شهر و فعالیت‌های آن با طراحی محیط فیزیکی در ارتباط است (دیاریان، ۱۳۹۱: ۳۴). مطابق نظریه‌های این رویکرد، طراحی باید با سرمایه‌گذاری بر روی بهداشت، آموزش، خدمات اجتماعی، امنیت جامعه، و اشتغال همراه باشد تا به شرط کافی برای موفقیت برنامه‌های بازآفرینی بدل شود (صحی‌زاده و ایزدی، ۱۳۹۴: ۱۹).

بازآفرینی فرهنگ - مبنا: توجه به نقش فرهنگ، استفاده از ارزش‌های تاریخی و فرهنگی به‌عنوان منابعی برای توسعه، و همچنین توجه به گذران اوقات فراغت مردم مهم‌ترین وجوه این گرایش‌اند (گروه ویژه شهری، ۱۳۸۹: ۱۷۹). در این رویکرد، ضمن توجه به منافع مالی و اقتصادی در پروژه‌های شهری، مسیر این سرمایه‌گذاری در راستای ایجاد مراکز فرهنگی و هنری و گذران اوقات فراغت تعیین می‌شود، که هدف آن هویت‌بخشی به شهر و حفظ اصالت اماکن تاریخی است (صحی‌زاده و ایزدی، ۱۳۹۴: ۱۹).

بازآفرینی با رویکرد شهرسازی تاکتیکی

اصطلاح شهرنشینی تاکتیکی^۱ اولین بار توسط لیدون و گارسیا (۲۰۱۵) برای مراجعه به اقدامات شهرسازی تاکتیکی در شهرهای پس از رکود اقتصادی که در آن قرار دارد انجام پروژه‌های برنامه‌ریزی در مقیاس بزرگ امکان‌پذیر نبود (لک و خیبری، ۲۰۲۰: ۵۵). دیکشنری کمبریج تاکتیک را اقداماتی هوشمندانه برای به‌دست‌آوردن اهداف تعریف می‌کند. وبستر^۲ آن را اقدامات در مقیاس کوچک برای یک هدف بزرگ‌تر تعریف می‌کند. در زمینه شهرها، شهرنشینی تاکتیکی توسط مایک لیدون و آنتونی گارسیا^۳ در جلد دوم کتاب خود تاکتیکی شهرنشینی تعریف شده است: اقدام کوتاه‌مدت برای تغییر طولانی‌مدت، به‌عنوان رویکردی برای ساخت و فعال‌سازی محله با استفاده از مداخلات کوتاه‌مدت و سیاست‌های کم‌هزینه و مقیاس‌پذیر (یاسین، ۲۰۱۹: ۲۵۴). به عبارت دیگر، شهرسازی تاکتیکی می‌تواند توسط بازیگران یا تاکتیک‌های مختلف از دولت و نهاد گرفته تا فرد یا گروهی از شهروندان، پایین - بالا و هر آنچه در این بین است به‌منظور بهبود وضعیت موجود استفاده شود. بنابراین، شهرسازی تاکتیکی ابزاری است که می‌تواند شکاف بین پایین و بالا و پایین را برطرف کند با ایجاد یک موقعیت مثبت برای هر دو بازیگر (یاسین، ۲۰۱۹: ۲۵۴).

1. Tactical Urbanism (TU)
3. Cambridge
4. Veberster
5. Mike Lydon and Anthony Garcia

شکل شماره ۱. اصول و ابعاد شهرسازی تاکتیکی، منبع: (لیدون و گارسیا، ۲۰۱۵: ۲)

شهرسازی مبتنی بر تحولات ساختاری- کارکردی یک مفهوم کلی است که برای توصیف مجموعه‌ای از تغییرات موقت و کم‌هزینه در محیط ساخته شده استفاده می‌شود. این تغییرات عموماً در شهرها انجام می‌شود و هدف آن بهبود وضعیت محلات و مکان‌های عمومی است. از شهرسازی تاکتیکی با عناوین دیگری نظیر شهرسازی پاپ آپ، شهرسازی چریکی (نامنظم و آموزش ندیده)، تعمیر شهری، یا شهرسازی «خودت انجامش بده»^۱ یاد می‌شود (دیجی، ۱۳۹۰: ۴۲). به عبارتی دیگر، رویکرد تاکتیکی شامل انواع شیوه‌های ابتکاری است و استراتژی‌ها و پتانسیل طراحی شهری با استفاده از تأسیسات و امکانات موقت را بررسی می‌کند. برخی از این شیوه‌ها چند ساعت طول می‌کشد. در حالی که برخی از آن‌ها می‌توانند برای مطالعات گسترده‌ای که ممکن است تا یک سال ادامه یابند استفاده شوند. به‌طور کلی شهرسازی تاکتیکی را می‌توان رهیافت نوینی تعریف کرد که پایه و اساس آن مشارکت مردم است و استفاده از پروژه‌های کوتاه‌مدت و زودبازده از ویژگی‌های مهم آن است. شهرسازی تاکتیکی نیاز به در نظر گرفتن بعضی از اصول طراحی دارد تا بتواند فضاهای عمومی پُرجنب‌وجوش و پویا را ایجاد کند (اسمیت و همکاران، ۱۳۹۴ به نقل از زارع و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۸).

شکل شماره ۲. چارچوب مفهومی تحقیق

روش پژوهش

تحقیق حاضر از نظر هدف کاربردی و از لحاظ روش توصیفی-تحلیلی است. پژوهش حاضر به لحاظ قلمرو زمانی مقطعی (۱۳۹۸) بوده است که تیم پژوهش طی انجام کار میدانی اقدام به اخذ داده‌های مورد نیاز کرده‌اند. داده‌های تحقیق در قالب مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است و مطالعات میدانی نیز به صورت مشاهده وضع موجود و توزیع پرسش‌نامه و مصاحبه با نمونه‌های آماری بوده است. جامعه آماری تحقیق شامل سراهای بازار زنجان است. در بازار شهر زنجان ۱۵ سرا وجود دارد. مجموع حجره‌های سراهای یادشده ۹۸۵ حجره است. با احتمال اینکه هر حجره متعلق به یک نفر است، جامعه آماری شامل ۹۸۵ نفر است. با توجه به بالابودن تعداد جامعه آماری، از روش نمونه‌گیری کوکران استفاده شد. بنابراین، با استفاده از این فرمول و با احتمال خطای ۵ درصد، ۲۷۳ نفر به عنوان نمونه انتخاب شدند و با تقسیم ۲۷۳ (تعداد نمونه) بر ۱۵ (تعداد سرا)، برای هر سرا ۱۸ پرسش‌نامه در بین کسبه توزیع شد.

شاخص‌های تحقیق در ارتباط با عوامل مؤثر بر عملکرد و احیای سراهای بازار زنجان در قالب چهار بُعد ساختاری (چهار شاخص)، کارکردی (پنج شاخص)، کیفیت محیطی (چهار شاخص)، و هویت‌بخشی (چهار شاخص) به صورت محقق ساخته از تحقیقات پیشین و مطالعات میدانی استخراج شده است. در مجموع، پرسش‌نامه نهایی به صورت جدول متقاطع با ۱۷ سؤال تدوین شد (جدول ۲).

جدول شماره ۲. ابعاد و شاخص‌های تحقیق

ابعاد	شاخص
ساختاری	نحوه طراحی و چیدمان حجره‌ها و اتصال به ایوان؛ تناسب سرا با کاربری‌های مجوار؛ طراحی و معماری نمای بیرونی سرا؛ فشردگی فضا.
کارکردی	تناسب کاربری حجره‌های سرا با کارکرد بازار و سرا؛ مقیاس انسانی در گشت و گذار در سرا؛ ارتباط سرا با بازار و معابر اصلی؛ میزان فعال بودن حجره‌های سرا؛ کنش رفتاری (نحوه ارتباط حجره‌داران با مردم)
کیفیت محیطی	بهداشت و نظافت محیط؛ کیفیت روشنایی سرا؛ سرزندگی؛ امنیت
هویت‌بخشی	حس تعلق مکانی؛ عناصر هویت‌بخش؛ خوانایی؛ جذابیت (به‌ویژه برای نسل جوان)

منبع: (حبیبی و مقصودی، ۱۳۹۲؛ رجبی، ۱۳۹۷؛ پوراحمد و همکاران، ۱۳۹۴؛ بیات، ۱۳۹۱؛ امیرخانی و همکاران، ۱۳۸۸؛ مولایی، ۱۳۹۸).

روایی پرسش‌نامه با کمک ده نفر از استادان شهرسازی و طراحی شهری تأیید و پرسش‌نامه نهایی تنظیم شد. پایایی پرسش‌نامه نیز براساس فرمول آلفای کرونباخ ۰.۸۰۳ برآورد شد که مورد قبول است. برای تحلیل داده‌ها از جداول آمار توصیفی، آزمون تک‌نمونه‌ای T، و رویکرد تحلیل اثرات متقابل تعاملی استفاده شد. نخست با استفاده از آزمون تک‌نمونه‌ای T وضعیت شاخص‌های تحقیق در رابطه با شرایط ساختاری-کارکردی سراها تحلیل و میزان تعمیم‌دهی شاخص‌ها مشخص شد. سپس، با استفاده از رویکرد اثرات متقابل تعاملی و با کمک نرم‌افزار سناریو ویزارد راهبردهای بازآفرینی سراها بررسی شد. گفتنی است تجزیه و تحلیل داده به کمک نرم‌افزارهای SPSS، Excel و Scenario Wizard انجام شده است.

1. Cross sectional

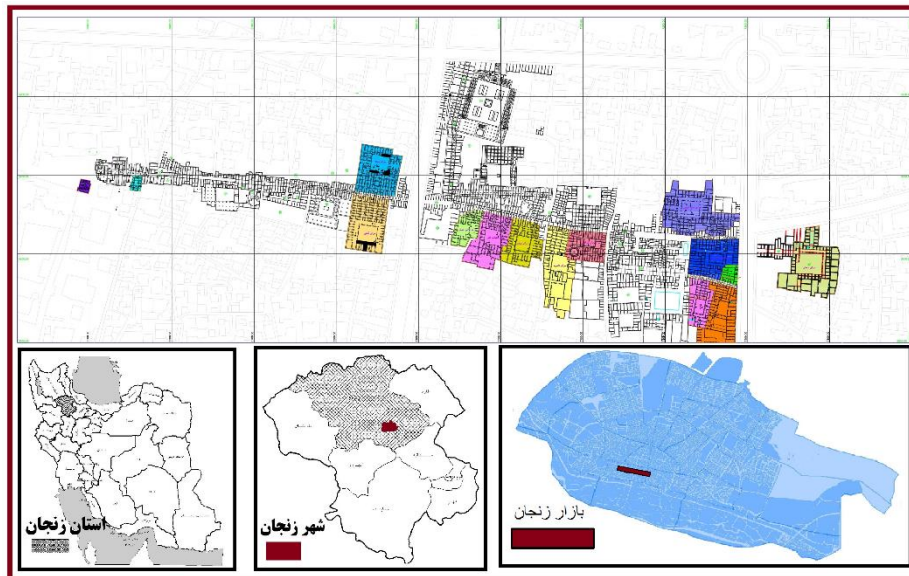
۲. وضع موجود بازار سنتی شهر زنجان توسط نگارندگان طی چهار ماه پلاک به پلاک (۱۳۹۸) جمع‌آوری شده است.

3. Scenario Wizard

محدوده مورد مطالعه

بازار زنجان در محدوده جنوبی شهر زنجان با جهت شرقی- غربی به طول بیش از ۱ کیلومتر قرار دارد. ساخت بازار زنجان در سال ۱۲۰۵ هجری قمری در دوران حکومت آغامحمدخان قاجار آغاز و به سال ۱۲۱۳ هجری قمری مقارن با حکومت فتحعلی شاه قاجار پایان گرفته است (طغرانگار، ۱۳۹۴: ۶۳). در بازار زنجان ۱۵ سرا وجود دارد: سرای حاج رحمان قربانی، سرای بهجت، سرای حاج شعبان، سرای مشهدی علی، سرای حاج شامی بالا، سرای حاج شامی پایین، سرای ناصریه، سرای حاج ابراهیم، سرای حاجی کلبعلی، سرای دخان، سرای حاج علیقلی، سرای ملک، سرای گلشن، سرای نهالی، سرای حاج فتح الله (حیدری و کلانتری، ۱۳۹۳: ۴۲).

شکل شماره ۳. موقعیت سراهای بازار زنجان

بازار قدیمی شهر زنجان از گذشته گرانیگاه استخوان بندی شهر و هسته اصلی گسترش شهری بوده است. روندهای نوسازی و نیازهای جدید شهرنشینی بازار را تحت تأثیر خود قرار داده و بیش از این نیز متأثر خواهد ساخت. در حال حاضر، مجموعه تجاری بازار ۱۱ هکتار مساحت را به خود اختصاص داده است که ۷ هکتار آن به مرکز تجاری و اقتصادی و ۱/۴ هکتار به مراکز خدمات عمومی و ۲/۶ هکتار به گذرها و معابر اختصاص دارد. در حال حاضر فعالیت خرده‌فروشی به تدریج از بازار به خیابان‌های اطراف کشیده می‌شود و عمده شهروندان خریدهای اولیه و ثانویه خود نظیر خواربار و پوشاک را از خیابان‌های مجاور تهیه می‌کنند و بازار نقش سرویس‌دهی به حوزه نفوذ را با شدت و حدت ادامه می‌دهد. از لحاظ مالکیت دو گونه مالکیت عمده وقفی و خصوصی در بازار به چشم می‌خورد. مالکیت عمده وقفی در بازار شامل موقوفات عبدالله میرزا، حجت الاسلام، نجفی میرزایی، ابوالمعالی است (مشکینی و همکاران، ۱۳۸۶: ۲۳).

بحث و یافته‌ها

یافته‌های این بخش از تحقیق نشان می‌دهد که کدام سرای بازار وضعیت عملکردی بهتری دارد و نسبت به احیای کدام یک از سراها می‌توان امیدوار بود. در این رابطه نتایج یافته‌های مطالعات میدانی در قالب پرسش‌نامه نشان داد که سرای ملک با میانگین ۳/۵۵ بیشترین امتیاز را به دست آورده است. در نتیجه، این سرا نسبت به دیگر سراها وضعیت بهتری برای احیا و بازآفرینی دارد. سرای ملک با توجه به موقعیت دسترسی مناسب به خیابان فردوسی و همچنین، مشارکت صاحبان حجره‌ها نسبت به مرمت و

احیای سرا قابل توجه است. در مقابل سرای شامی پایین با میانگین ۲/۴۲ و سرای نهالی با میانگین ۲/۹۸ و سرای دخان با میانگین ۳/۰۸ شرایط مناسبی برای احیا ندارند و کاربری‌های این سرا و وجود حجره‌های متروک و با کاربری انبار و همچنین وضعیت نامناسب مرمت و معماری سرا به پایین بودن رتبه آن‌ها منجر شده است. در این زمینه سرای شامی پایین به کل متروک و به پارکینگ تبدیل شده است.

جدول شماره ۳. رتبه‌بندی سراهای بازار زنجان بر اساس شاخص‌های تحقیق

شاخص	سرا	زک	بهرین	گلشن	علیقلی	شعبانی	ابراهیم	کلیلی	شامی بالا	مشهدی	ناصری	قربانی	فتح‌الله	دخان	نهالی	شامی	مجموع
مقیاس انسانی در گشت و گذار در سرا	۴/۴۵	۴/۴۱	۴/۳۲	۴/۲۷	۴/۱۶	۴/۱۲	۴/۰۸	۴/۰۰	۳/۹۳	۳/۹۰	۳/۸۷	۳/۸۵	۳/۸۱	۳/۸۰	۳/۷۸	۳/۷۸	۴/۰۵
ارتباط سرا با بازار و معابر اصلی	۴/۱۷	۴/۱۴	۴/۰۷	۴/۰۱	۳/۹۰	۳/۸۶	۳/۸۳	۳/۷۵	۳/۷۰	۳/۶۷	۳/۶۴	۳/۶۲	۳/۵۷	۳/۵۶	۳/۵۵	۳/۵۵	۳/۸۰
تناسب سرا با کاربری‌های مجوار	۴/۳۶	۴/۳۱	۴/۲۴	۴/۱۹	۴/۰۸	۴/۰۴	۴/۰۰	۳/۹۱	۳/۸۵	۳/۸۳	۳/۸۰	۳/۷۸	۲/۵۷	۱/۵۴	۳/۷۱	۳/۷۵	۳/۷۵
کش رفتاری	۴/۲۴	۴/۲۰	۴/۱۳	۴/۰۷	۳/۹۷	۳/۹۲	۳/۸۹	۳/۸۱	۳/۷۵	۳/۷۰	۳/۶۷	۳/۶۷	۳/۶۷	۳/۶۴	۳/۶۳	۳/۶۳	۳/۶۹
میزان فعال بودن حجره‌های سرا	۳/۷۹	۳/۷۶	۳/۷۰	۳/۶۵	۳/۵۵	۳/۵۱	۳/۴۸	۳/۴۱	۳/۴۱	۳/۳۶	۳/۳۴	۳/۳۱	۳/۲۹	۳/۲۶	۳/۲۵	۳/۲۴	۳/۳۳
تناسب کاربری حجره‌های سرا با کارکرد بازار و سرا	۳/۹۳	۳/۹۰	۳/۸۳	۳/۷۸	۳/۶۹	۳/۶۵	۳/۶۲	۳/۵۳	۳/۴۸	۳/۴۸	۳/۴۶	۳/۴۳	۳/۴۱	۳/۳۶	۳/۳۶	۳/۳۶	۳/۲۹
نحوه طراحی و چیدمان حجره‌ها و اتصال به ایوان	۳/۷۲	۳/۶۹	۳/۶۳	۳/۵۷	۳/۴۸	۳/۴۴	۳/۴۱	۳/۳۴	۳/۲۹	۳/۲۷	۳/۲۵	۳/۲۲	۲/۶۲	۲/۷۷	۲/۶۷	۳/۱۶	۳/۲۹
عناصر هویت‌بخش حس تعلق مکانی	۳/۴۳	۳/۴۰	۳/۳۵	۳/۳۴	۳/۲۹	۳/۲۴	۳/۲۹	۳/۲۴	۳/۲۳	۳/۲۲	۳/۲۱	۳/۲۰	۳/۱۸	۳/۱۸	۳/۱۸	۳/۱۸	۳/۲۳
جذابیت	۳/۵۳	۳/۵۰	۳/۴۴	۳/۴۰	۳/۳۱	۳/۲۸	۳/۲۵	۳/۱۷	۳/۱۳	۳/۱۳	۳/۱۰	۳/۱۰	۳/۰۷	۲/۶۷	۳/۰۲	۳/۲۹	۳/۲۳
فشرده‌گی فضا	۲/۶۹	۲/۶۶	۲/۴۹	۲/۴۰	۲/۳۰	۲/۳۲	۲/۳۴	۲/۴۰	۲/۳۰	۲/۳۰	۲/۲۶	۲/۲۶	۲/۲۶	۲/۲۶	۲/۲۶	۲/۲۶	۲/۲۶
بهداشت محیط	۳/۴۴	۳/۳۱	۳/۱۵	۳/۰۰	۲/۴۰	۲/۳۲	۲/۳۴	۲/۳۰	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹	۲/۲۹
طراحی و معماری نمای بیرونی سرا	۳/۲۱	۳/۲۸	۳/۲۳	۳/۱۷	۳/۱۰	۳/۰۶	۳/۰۴	۲/۹۷	۲/۹۳	۲/۹۱	۲/۸۹	۲/۸۹	۲/۸۴	۲/۸۴	۲/۸۲	۲/۸۱	۲/۹۸
خوانایی	۳/۱۸	۳/۱۶	۳/۱۱	۳/۰۶	۲/۹۹	۲/۹۶	۲/۹۳	۲/۸۷	۲/۸۷	۲/۸۲	۲/۸۰	۲/۷۸	۲/۷۸	۲/۷۳	۲/۷۲	۲/۷۱	۲/۹۶
امنیت	۳/۱۲	۳/۰۹	۳/۰۴	۳/۰۰	۲/۹۳	۲/۹۰	۲/۸۷	۲/۸۰	۲/۷۶	۲/۷۴	۲/۷۲	۲/۷۲	۲/۷۲	۲/۶۸	۲/۶۲	۲/۶۲	۲/۸۸
کیفیت روشنایی	۲/۹۰	۲/۸۸	۲/۸۲	۲/۷۸	۲/۷۱	۲/۶۸	۲/۶۶	۲/۶۰	۲/۵۷	۲/۵۵	۲/۵۳	۲/۵۳	۲/۵۲	۲/۴۴	۲/۴۴	۲/۴۴	۲/۹۰
سرزندگی	۲/۷۱	۲/۶۹	۲/۶۴	۲/۶۱	۲/۵۴	۲/۵۲	۲/۴۹	۲/۴۳	۲/۴۰	۲/۳۸	۲/۳۸	۲/۳۶	۲/۳۰	۲/۳۳	۲/۳۳	۲/۳۳	۲/۵۲
مجموع	۳/۵۵	۳/۵۳	۳/۴۵	۳/۳۹	۳/۳۶	۳/۳۶	۳/۳۶	۳/۲۷	۳/۲۰	۳/۲۱	۳/۲۱	۳/۲۱	۳/۱۳	۳/۰۸	۲/۹۸	۲/۴۲	۳/۲۲

بررسی وضعیت ساختاری - کارکردی سراهای بازار شهر زنجان نشان می‌دهد که وضعیت شاخص بازآفرینی سراهای بازار بر اساس شرایط ساختاری - کارکردی برابر ۲/۹۶ بوده است. این مقدار کمتر از حد متوسط است. مقدار آماره t نیز با امتیاز $t = -0.74$ است. با توجه به سطح معناداری، که برابر ۰,۰۰۰ است، می‌توان گفت وضعیت ساختاری - کارکردی سراها در حد مطلوب نیست و نیازمند بازنگری جدی است. بنابراین، بررسی جزئی‌تر شاخص‌ها از طریق آزمون تک‌نمونه‌ای t می‌تواند نتیجه مطلوب‌تری را نمایان سازد. در این رابطه نکته مهم در بررسی و تحلیل شاخص‌ها به‌طور جداگانه این است که در همه شاخص‌ها سطح معنی‌داری کمتر از $P < 0.05$ است و فرضیه صفر ($H_0: \mu \leq 3$) مبنی بر عدم معنادار نبودن روابط و آماره رد می‌شود. همچنین، با توجه به سطح معناداری کمتر از ۰/۰۵ شاخص‌های بررسی وضعیت سراها، نتیجه به‌دست‌آمده را می‌توان به کل بازار تعمیم داد.

بررسی شاخص‌ها نشان داد که در بین عوامل مختلف شاخص «سهولت تردد (مقیاس انسانی در گشت و گذار در سرا)» با

میانگین ۳/۹۶ و امتیاز $t=15/9$ ، «پیوند کالبدی (تناسب سرا با کاربری‌های مجوار)» با میانگین ۳/۸۸ و امتیاز $t=11/99$ ، و «کنش رفتاری (نحوه ارتباط حجره‌داران با مردم)» با میانگین ۳/۷۸ و امتیاز $t=11/99$ بیشترین امتیاز را کسب کرده‌اند. بنابراین، باید گفت که از نظر جامعه آماری، در سراهای بازار زنجان، وضعیت تردد و عرض معابر و دالان‌ها و گذرها، که یادگاری از معماری گذشته‌اند، به خوبی طراحی شده‌اند و می‌توانند نیازهای فعلی بازار را تأمین کنند. همچنین، سراها به لحاظ مکان‌یابی صحیح گذشته پیوند قابل قبولی با راسته‌های بازار دارند و دسترسی سراها به سایر بخش‌های بازار به راحتی انجام می‌گیرد. از طرفی، شیوه‌های رفتاری صاحبان حجره‌ها با مشتریان و سایر حجره‌داران بازار نیز قابل قبول است. علاوه بر این، شاخص‌های «بهداشت محیط» با میانگین ۲/۱۱ و امتیاز $t=12/84$ ، «سرزندگی» با میانگین ۲/۱۶ و امتیاز $t=12$ ، «عناصر هویت‌بخش» با میانگین ۲/۱۹ و امتیاز $t=11/59$ ، «کیفیت روشنایی» با میانگین ۲/۲۷ و امتیاز $t=12/25$ امتیازی بسیار کمتر از حد انتظار دریافت کرده‌اند و باید در برنامه‌ریزی‌ها و طرح‌های بازآفرینی مورد توجه قرار گیرد. نکته مهم اینکه شاخص مربوط به سرزندگی و بهداشت محیط در سراها امتیاز بسیار کمی دریافت کرده است و به نظر می‌رسد برای بازآفرینی سراها باید به مؤلفه‌های اجتماعی و ایجاد نشاط در سراها بیشتر توجه شود و با افزایش روشنایی محیط به‌ویژه دالان‌های منتهی به خروجی سرا امنیت محیط سراها تقویت شود.

جدول شماره ۴. وضعیت شاخص‌های مؤثر بر سراهای بازار شهر زنجان با استفاده از آزمون تک‌نمونه‌ای T

شاخص‌ها	Mean	t	df	Sig	Mean Difference
بهداشت محیط	۲/۱۱	۱۲/۸۴	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۸۹
سرزندگی	۲/۱۶	۱۲/۰۰	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۸۴
عناصر هویت‌بخش	۲/۱۹	۱۱/۵۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۸۱
کیفیت روشنایی	۲/۲۷	۱۲/۲۵	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۷۳
امنیت	۲/۴۳	۹/۲۶	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۵۷
خوانایی	۲/۶۴	۵/۵۵	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۳۶
طراحی و معماری نمای بیرونی سرا	۲/۷۳	۴/۴۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۲۷
حس تعلق مکانی	۲/۸۴	۱/۶۱	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۱۲
جذابیت	۲/۹۳	۰/۸۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۰۷
فشرده‌گی فضا	۲/۹۵	۰/۶۸	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۰۵
نحوه طراحی و چیدمان حجره‌ها و اتصال به ایوان	۳/۰۱	۰/۱۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۰۱
میزان فعال‌بودن حجره‌های سرا	۳/۱۸	۲/۲۵	۲۷۲	۰/۰۲۵	۰/۱۸
تناسب کاربری حجره‌های سرا با کارکرد بازار و سرا	۳/۵۱	۷/۴۱	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۵۱
ارتباط سرا با بازار و معابر اصلی	۳/۷۲	۱۰/۵۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۷۳
کنش رفتاری	۳/۷۸	۱۱/۹۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۷۸
تناسب سرا با کاربری‌های مجوار	۳/۸۸	۱۱/۹۹	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۸۸
مقیاس انسانی در گشت و گذار در سرا	۳/۹۶	۱۵/۹۰	۲۷۲	۰/۰۰۰	۰/۹۶
مجموع	۳/۲۲	۰/۷۴	۲۸۲	۰/۰۰۰	۰/۳۱۰

بعد از مشخص شدن وضعیت ساختاری- کارکردی سراهای بازار زنجان، به منظور تبیین و تحلیل راهبردهای مناسب جهت بازآفرینی در قالب تحولات ساختاری- کارکردی از تکنیک ماتریس تحلیل اثرات متقابل تعادلی استفاده شده است. این تکنیک مشخص خواهد کرد که در راهبردهای بازآفرینی باید بر کدام شاخص‌ها تأکید بیشتری شود. تکنیک ماتریس تحلیل اثرات متقابل تعادلی بر اساس روابط احتمالی مؤلفه‌ها و ارزش‌گذاری متخصصان از روندهای احتمالی آینده سناریوهای احتمالی را گزارش می‌کند. بنابراین، بررسی ساختار و عملکرد آینده یک شاخص به منظور بازآفرینی به‌تنهایی

پیش‌بینی نمی‌شود. بنابراین، این روش از بینش کیفی درباره روابط بین عوامل یک شبکه اثرگذاری استفاده می‌کند تا به تصویری سازگار درباره رفتار شبکه دست یابد. تحلیل سناریویی یکی از کاربردهای معمول CIB است. سؤال محوری در این رویکرد این است که اگر وضعیت A1 (مثال شاخص حس تعلق) از عامل کلیدی (مثال بعد هویت) A در آینده سرای بازار اتفاق بیفتد، چه تأثیری بر وقوع یا نبود وقوع وضعیت (مثال شاخص نمای بیرونی) B2 از عامل کلیدی B (مثال شاخص تناسب کاربری) خواهد داشت و به همین ترتیب تا آخرین وضعیت احتمالی در آخرین عامل کلیدی ادامه می‌یابد. بعد از مشخص کردن ارزش وزنی شاخص‌های اثرگذار نسبت به شاخص‌های اثرپذیر بر اساس نحوه ارتباط شاخص‌ها با یکدیگر، چهار سناریوی پایه برای تبیین وضعیت نحوه بازآفرینی سراهای بازار طبق ابعاد چهارگانه در شکل ۳ ارائه شده است. هر کدام از این سناریوها بر بُعد خاصی و شاخص خاصی تأکید دارند. طبق شکل ۳، سناریوی اول با مجموع ضریب تأثیر کلی ۱۲ و ارزش ثبات برابر ۱۱ است. با توجه به اینکه مجموع امتیازات دیگر سناریوها کمتر از ۱۲ است، سناریوی شماره ۱ توسط نرم‌افزار بر اساس نحوه اثرگذاری ماتریس مقایسات زوجی به‌عنوان سناریوی اصلی تحلیل روابط شاخص‌های پیشران انتخاب شده است.

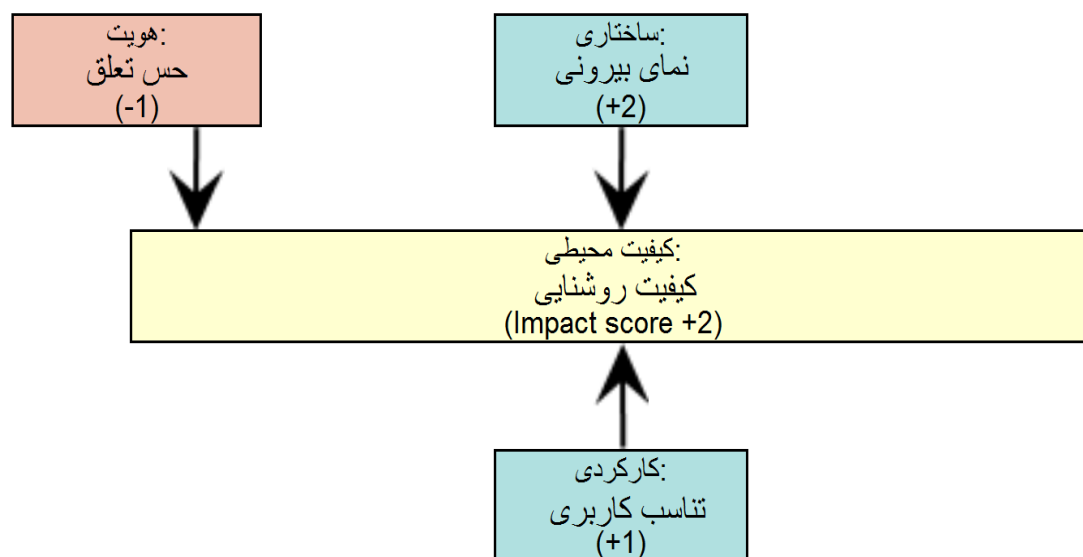
Scenario No. 1	Scenario No. 2	Scenario No. 3	Scenario No. 4
ساختاری: نمای بیرونی	ساختاری: پیوند کالبدی	ساختاری: نمای بیرونی	
کارکردی: تناسب کاربری	کارکردی: دسترسی	کارکردی: تناسب کاربری	کارکردی: سهولت تردد
کیفیت محیطی: کیفیت روشنایی	کیفیت محیطی: سرزندگی	کیفیت محیطی: کیفیت روشنایی	کیفیت محیطی: کنش رفتاری
هویت: حس تعلق	هویت: خوانایی	هویت: جذابیت	
Scenario No. 1 Consistency value : 1 Total impact score: 12	Scenario No. 2 Consistency value : 0 Total impact score: 8	Scenario No. 3 Consistency value : 0 Total impact score: 11	Scenario No. 4 Consistency value : 1 Total impact score: 11
ساختاری : نمای بیرونی کارکردی : تناسب کاربری کیفیت محیطی : کیفیت روشنایی هویت : حس تعلق	ساختاری : پیوند کالبدی کارکردی : دسترسی کیفیت محیطی : سرزندگی هویت : خوانایی	ساختاری : نمای بیرونی کارکردی : تناسب کاربری کیفیت محیطی : کیفیت روشنایی هویت : جذابیت	ساختاری : نمای بیرونی کارکردی : سهولت تردد کیفیت محیطی : کنش رفتاری هویت : جذابیت

شکل شماره ۳. سناریوهای احتمالی بازآفرینی سراهای بازار شهر زنجان

با توجه به موارد ذکر شده و ناپایدار بودن سیستم، مشخص شد که سناریوی شماره ۱ با الگوبرداری از نحوه روابط بین مؤلفه‌ها و پیش‌بین‌های تأثیرگذار، توانایی بازآفرینی و احیای ساختاری - کارکردی سراهای بازار زنجان و ایجاد شرایط الگوی مطلوب در آینده را دارد. طبق این سناریو، مهم‌ترین راهبرد برای بازآفرینی و احیای ساختاری - کارکردی سراهای بازار زنجان ایجاد سازوکارهای اقتصادی و اجتماعی و همچنین مرمت و بازآفرینی معماری و طراحی سراهای با محوریت

1. total impact score
2. Consistency value

ابعاد چهارگانه در قالب نمای بیرونی (طراحی و معماری نمای بیرونی سرا)، تناسب (تناسب کاربری حجره‌ای سرا با کارکرد بازار و سرا)، کیفیت روشنایی سرا، و حس تعلق مکانی است. با توجه به ضریب $+2$ ، شاخص تناسب (تناسب کاربری حجره‌ای سرا با کارکرد بازار و سرا)، می‌توان گفت که این شاخص باید در اولویت برنامه‌ریزی کالبدی و طراحی شهری با هدف بازآفرینی سراها قرار گیرد. در این رابطه، شاخص‌های پشتیبان و مکمل توسعه و بازآفرینی سراها عبارت‌اند از: «نمای بیرونی (طراحی و معماری نمای بیرونی سرا)، کیفیت روشنایی سرا، و حس تعلق مکانی». این مؤلفه‌ها با ضریب تأثیر مثبت و سازنده ($+1$) به دنبال ارتقای ساختاری، کارکردی، و هویت‌بخشی سراها هستند و باید در برنامه‌ریزی‌های آتی تقویت شوند. در این میان، اهمیت شاخص نمای بیرونی (طراحی و معماری نمای بیرونی سرا) با امتیاز $+2$ بیشتر از دو شاخص دیگر است. در نتیجه، بعد از مؤلفه‌های کیفیت محیطی باید مورد تأکید بازآفرینی قرار گیرد. بعد از آن، ضریب دو مؤلفه کیفیت روشنایی سرا و حس تعلق مکانی برابر $+1$ است. در نتیجه، هر دو مؤلفه درجه اهمیت یکسانی برای توسعه و بازآفرینی سراهای بازار زنجان دارند.

شکل شماره ۴. سناریوی بازآفرینی سراهای بازار سنتی شهر زنجان براساس مدل سناریو ویزارد

نتیجه‌گیری

بررسی‌ها نشان داد که بازار یکی از عناصر اصلی شهر در تولید فضا و حفظ اسکلت و ساختار کالبدی و اقتصادی شهر است. با این حال، با تغییر سبک زندگی شهری، برخی کارکردهای آن نیز تغییر کرده است. این در حالی است که برخی عناصر بازار نتوانسته است خود را با تغییر سبک زندگی و معیشتی جامعه انطباق دهد. بنابراین، بازارهای سنتی دیگر پاسخ‌گوی نیازهای شهروندان نبوده و با شکل‌گیری فضاهای تجاری جدید به‌واسطه الزامات شرایط زندگی مدرن توان رقابتی بازار کمتر شده است. این امر هویت و اصالت بافت قدیم شهر را تحت تأثیر قرار داده است. با این حال، بررسی‌ها نشان می‌دهد که به‌واسطه اجرای طرح‌های مرمتی و اعطای کاربری‌های خدماتی و تجاری مبتنی بر حفظ هویت اماکن تاریخی می‌توان به بازآفرینی و رونق اقتصادی این محدوده‌ها امیدوار بود. طبق یافته‌های تحقیقات پیشین، این برنامه‌ها می‌تواند مبتنی بر حفظ اصالت بازار و سرمایه‌گذاری برای توسعه و کسب و کار در این فضاها، توسعه نوآوری، و احیای ارزش اقتصادی و هویتی بازار و عناصر وابسته به آن از طریق برنامه‌ریزی و طراحی مبتنی بر نیاز شهروندان باشد.

یافته‌های تحلیلی نیز نشان داد که بازآفرینی سراهای بازار شهر زنجان مطلوب نبوده است و برنامه‌های مناسبی برای احیا و تقویت

کارکرد سراها و شرایط ساختاری و کالبدی آن انجام نشده است. و اغلب سراها کارکردی غیرمرتبط دارند. این سراها با مشکلات ضعف مقیاس انسانی در گشت و گذار در سرا و محدودیت تردد و همچنین ضعف بهداشت محیط مواجه‌اند. بنابراین، محیط سرا هنوز بسترهای لازم جهت جذب گردشگران را ندارد. در این میان برخی سراها از جمله سرای شامی و دخان، به علت ضعف برنامه‌ریزی و عدم تعریف کارکرد جدید مرتبط با هویت بازار، شرایط مناسبی برای احیا ندارند و کاربری‌های این سرا و وجود حجره‌های متروک با وضعیت نامناسب مرمت و معماری سرا منجر شده که سرای یادشده به پارکینگ غیررسمی تبدیل شود. در این میان، فقط سرای ملک، با اجرای طرح مرمت و بهسازی، شرایط کالبدی و ظاهری مناسبی داشته است. اما هنوز کارکرد مناسبی برای آن تعریف نشده است. بدین ترتیب، به‌منظور پاسخ به سؤال اول تحقیق باید گفت که عدم تعریف وظایف و کارکردهای مناسب براساس نیاز امروزی شهروندان برای سراهای بازار زنجان مهم‌ترین عامل در رکود فعالیت این اماکن است. در پاسخ به سؤال دوم تحقیق نیز باید گفت که بازآفرینی کالبدی و فرهنگی - کارکردی با تأکید شاخص تناسب کاربری حجره‌های سرا با کارکرد بازار و سراهای مجاور مهم‌ترین راهبردهای بازآفرینی و احیای سراهای بازار شهر زنجان است.

در کل، طبق بررسی‌های نظری و تحلیلی تحقیق، به‌منظور بازآفرینی سراهای بازار زنجان در راستای تحقق رویکرد تاکتیکیال منطبق بر راهبرد منتج از مدل تحلیل اثرات متقابل تعادلی، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- تقسیم فعالیت‌های سنتی بین سراها و واگذاری یک فعالیت بومی خاص به هر سرا (به‌طور مثال چاقوسازی در سرای ملک، ملیله‌کاری در سرای بهجت، چارق‌دوزی در سرای شامی، زرگری در سرای حاج‌قربان)؛
- ایجاد تنوع در کاربری سراها با مشارکت صاحبان حجره‌ها، به‌طور مثال اغذیه‌فروشی (جعوربغور (غذای سنتی زنجان)، دیزی‌سرا و ...)، تولید و فروش صنایع دستی، حجره‌های فروش محصولات و خوراکی‌های سنتی شهر زنجان؛
- ایجاد فضاهایی برای اقامت گردشگران در سراها براساس سنت گذشته و کارکرد اصلی سرا (کاروانسرا) در حجره‌های مخصوص مسافران و گردشگران؛
- فضاسازی و طراحی مناسب محوطه عمومی سراها به‌منظور ایجاد فضایی برای گردهمایی و پاتوق گروه‌های مختلف در بازار؛
- استفاده از سمبل‌ها و آبجکت‌های مناسب معماری منظر و محیط به‌منظور ایجاد تنوع و گوناگونی طراحی فضا و نماسازی و بدنه‌سازی؛
- ایجاد و گسترش پیاده‌راه‌ها به‌ویژه فضاسازی دالان‌ها و ایوان‌ها و گذرها با کاشی‌کاری و بدنه‌سازی منطبق با هویت و معماری بومی بازار؛
- فعال کردن ساها با برگزاری جشنواره‌های محلی و ملی و ارائه محصولات فرهنگی و نام‌گذاری سرا بر اساس مشاهیر شهر زنجان به‌منظور ایجاد و تقویت حس امنیت؛
- خلق تصاویر یادمانی و مثبت از سرا و بازار در ذهن شهروندان (تصویرسازی و خاطره‌سازی).

تشکر و قدردانی

نویسندگان این مقاله از کسبه بازار سنتی شهر زنجان به دلیل همکاری صمیمانه و دلسوزانه در فرایند اجرای این پژوهش با نگارندگان قدردانی می‌کنند.

منابع

- (۱) امیرخانی، آرین؛ بقایی، پرهام و بمانیان، محمدرضا، ۱۳۸۸، بررسی دگرگونی تناسبات حاکم بر تیمچه‌های ایران در دوران قاجار، نشریه هنرهای زیبا، ۳۷، ۳۹-۴۸.
- (۲) صحتی‌زاده، مهشید و ایزدی، محمدسعید، ۱۳۹۴، حفاظت و توسعه شهری: دو رویکرد مکمل یا مغایر؟، نشریه شهر و ساختمان، ۹۱،

۲۱-۱۲.

- (۳) بیات، اشکان، ۱۳۹۱، بازآفرینی شهری محلات قدیمی با تأکید بر شرایط اقتصادی - اجتماعی نمونه موردی محله عودلاجان تهران، رساله کارشناسی ارشد با راهنمایی دکتر علیرضا عندیلب، دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز.
- (۴) بیگلری، احمد، ۱۳۷۸، بازار ایران، تهران: نشر بنیاد همدی.
- (۵) پوراحمد، احمد؛ کلانتری خلیل‌آباد، حسین و موسوی، سیدرفیع، ۱۳۹۴، تشکل‌های مردم‌نهاد و ظرفیت آن‌ها در بازآفرینی پایدار بافت‌های ناکارآمد شهری، همایش ملی بافت‌های فرسوده و تاریخی شهری، دانشگاه کاشان، ۹ و ۱۰ اردیبهشت.
- (۶) حاتمی‌نژاد، حجت؛ حاتمی‌نژاد، حسین؛ زیاری، کرامت‌الله و پوراحمد، احمد، ۱۳۹۹، نقش فضاهای شهری در خلق الگوهای رفتاری ناهنجار با تأکید بر عامل پیشگیری از وقوع جرم. مطالعه ساختار و کارکرد شهری، ۷(۲۴)، ۹۹-۱۲۷.
- (۷) حبیبی، محسن و مقصودی، ملیحه، ۱۳۹۲، مرمت شهری: تعاریف، نظریه‌ها، تجارب، منشورها، و قطع‌نامه‌های جهانی، روش‌ها و اقدامات شهری. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- (۸) حیدری، تقی و کلانتری، محسن، ۱۳۹۳، آسیب‌شناسی بافت تاریخی شهرها در برابر بزهکاری با تأکید بر بازار سنتی زنجان، زنجان: انتشارات آذر کلک.
- (۹) دیاریان، نیره، ۱۳۹۱، تدوین راهبرد بازآفرینی شهری با تأکید بر مفهوم محله فرهنگی؛ نمونه موردی: بافت درونی شهر همدان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما سهند لطفی، دانشگاه شیراز، دانشکده هنر و معماری.
- (۱۰) دیزجی، آیدین، ۱۳۹۰، رهنمودهایی برای بازآفرینی شهری در منطقه مدیترانه، تهران: انتشارات گنج هنر.
- (۱۱) رابرتز، پیتر، ۱۳۹۳، بازآفرینی شهری یک کتاب راهنما، ترجمه محمدسعید ایزدی و پیروز حناچی، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- (۱۲) رجبی، آریتا، ۱۳۸۵، ریخت‌شناسی بازار، تهران: انتشارات آگاه.
- (۱۳) زارع، علیرضا؛ رضایی، محمدرضا و لقای، حسن‌علی، ۱۳۹۸، تبیین نقش شهرسازی تاکتیکی در ارتقای کیفیت محیطی بافت‌های تاریخی شهری، فصل‌نامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۹(۳۶)، ۱۳۶-۱۴۸.
- (۱۴) سرایی، محمدحسین، ۱۳۸۹، بازار یزد: پیدایش، پویش، و کارکردهای آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده هنر.
- (۱۵) طغرانگار، صنم، ۱۳۹۱، توصیف تاریخی بازار زنجان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما شهرام یوسفی‌فر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پژوهشکده تاریخ.
- (۱۶) عندیلب، علی‌رضا؛ اشکان و رسولی، لیلا، ۱۳۹۲، مقایسه و تطبیق بازآفرینی بافت‌های فرسوده شهری بلوک خیام تهران (ایران) و پروژه لیورپول (بریتانیا)، فصل‌نامه آمایش محیط، ۳۳، ۷۹-۱۰۴.
- (۱۷) مشکینی، ابوالفضل و محمدی، علی‌رضا، ۱۳۹۳، چالش سنت و نوگرایی در بازار سنتی زنجان، نشریه هفت شهر، ۲(۲۰)، ۱۰۴-۱۲۲.
- (۱۸) مولایی، اصغر، ۱۳۹۸، توسعه فضاهای زیرسطحی شهری، راهبردی نوین در توسعه شهری، مطالعات ساختار و کارکرد شهری، ۶(۱۸)، ۵۷-۸۶.
- (۱۹) مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و نجاری نایی، رعنا، ۱۳۹۸، ارزیابی تحولات ساختار کالبدی بازارهای سنتی مبتنی بر نقش بازار در فضای شهری نمونه موردی: بازار تبریز، دوفصل‌نامه اندیشه معماری، ۳(۶)، ۱۴۴-۱۵۹.
- (۲۰) وفایی، سمانه و فریود، فریناز، ۱۳۹۰، جایگاه عنصر تزئینی تیمچه بزرگ بازار قم در عصر قاجار، کتاب ماه هنر، ۱۶۱، ۱۲-۱.
- 21) Amirkhani, A., Baghaei, P., & Bemanian, M. R. ,2009, A Study of the Transformation of the Proportions of the Timchehs in Iran during the Qajar Period. Journal of Fine Arts, 37, 39-48. [in Persian].
- 22) Andalib, A. R., Bayat, A., & Rasouli, L. ,2013, Comparison and Adaptation of Reconstruction of Dilapidated Urban Textures of Khayyam Block Tehran (Iran) and Liverpool Project (UK). Journal of Environmental Management, 23, 79-104.[in Persian].
- 23) Bayat, A. ,2012, Urban Reconstruction of Old Neighborhoods with Emphasis on Socio-Economic Conditions: A Case Study of Oudlajan Neighborhood in Tehran, titles of master's thesis with the guidance of Dr. Alireza Andalib, Azad University, Central Tehran Branch. [in Persian].
- 24) Benner, M. S. ,2016, Tactical Urbanism: From Civil Disobedience to Civic Improvement. Master of Science in Community and Regional Planning. The University of Texas at Austin.

- 25) Berger, B. ,2015, How tactical urbanism adds value to a community. Sep 22.
- 26) Bigleri, A. ,1999, Iranian Bazaar, Tehran: Hamdami Foundation Publishing. [in Persian].
- 27) Diarian, N. ,2012, Developing an urban regeneration strategy with emphasis on the concept of cultural neighborhood; Case study: Internal texture of Hamadan, Master Thesis, Supervisor Sahand Lotfi, Shiraz University, Faculty of Art and Architecture. [in Persian].
- 28) Dizji, A. ,2011, Guidelines for urban regeneration in the Mediterranean region, first edition, Ganj Honar Publications. [in Persian].
- 29) Habibi, M. & Maghsoudi, M. ,2013, Urban Restoration: Definitions, Theories, Experiences, Universal Charters and Resolutions, Urban Methods and Measures, Tehran: University of Tehran Press. [in Persian].
- 30) Hatami Nejad, H., Hatami Nejad, H., Ziari, K., & Poorahmad, A. ,2021, The role of urban spaces in creating abnormal behavioral patterns with emphasis on crime prevention. Study of urban structure and function, 7(24), 99-127. [in Persian].
- 31) Heydari, T. & Kalantari, M. ,2014, Pathology of the historical context of cities against delinquency with emphasis on the traditional market of Zanjan, Azar Kalk Publications. [in Persian].
- 32) Lak, Azadeh and Kheibari, Shohreh, 2020, Towards a framework for facilitating the implementation of Tactical Urbanism Practices: Assessment Criteria in the Place-making Approach in Iran, Geoforum, (115), 54-66.
- 33) Lang, T. ,2005, Insights in the British Debate about Urban Decline and Urban Regeneration. Working Paper. Erkner. Leibniz-Institute for Regional Development and Structural Planning.
- 34) Lydon, M., & Garcia, A. ,2015, Tactical Urbanism - Short term action /long term change. 5, Island press.
- 35) Martinović, A., & Ifko, S. ,2019, Industrial heritage as a catalyst for urban regeneration in post-conflict cities Case study: Mostar, Bosnia and Herzegovina. Cities, 74, 259-268.
- 36) Mehdinejad, J. & Najari Nabi, R. ,2018, Evaluation of changes in the physical structure of traditional markets based on the role of the market in urban space Case study: Tabriz Bazaar. Bi-Quarterly Journal of Architectural Thought, 3(6), 144-159. [in Persian].
- 37) Meshkini, A., & Mohammadi, A. ,2014, The challenge of tradition and modernity in the traditional market of Zanjan. Haft Shahr Magazine, 2(20), 104-122. [in Persian].
- 38) Molaei, A. ,2020, Development of Urban Subsurface Spaces, A New Strategy in Urban Development, Studies of Urban Structure and Function, 6(18), 57-86. [in Persian].
- 39) Noon, A. et al., 2000, Economic Regeneration and Funding, in: Roberts. Peter. Sykes. Hugh (eds.): Urban Regeneration. London: A Handbook.
- 40) Poor Ahmad, Ahmad; Khalantari Khalilabad, Hossein and Mousavi, Seyed Rafi, 2015, Non-Governmental Organizations and Their Capacity in Sustainable Reconstruction of Inefficient Urban Tissues, National Conference on Worn and Historic Urban Tissues, Kashan University, 9 and 10 May. [in Persian].
- 41) Rajabi, A. ,2006, Market Morphology, Tehran: Agah Publications. [in Persian].
- 42) Roberts, P. ,2014, Urban Reconstruction of a Handbook, Translated by Mohammad Saeed Izadi and Pirooz Hanachi, Tehran: University of Tehran Publishing Institute. [in Persian].
- 43) Rotblat, H. J. ,2015, Social organization and development in an Iranian provincial bazaar. Economic Development and Cultural Change, 23(2), 1-12.
- 44) Sahizadeh, M., & Izadi, M. S. ,2015, Urban protection and development: two complete or opposite approaches?. Journal of City and Building, 91, 12-21. [in Persian].
- 45) Sarai, M. H. ,2010, Yazd Bazaar: Genesis, Scanning and Its Functions, Master Thesis, Shahid Beheshti University, Faculty of Arts. [in Persian].
- 46) Toghrangar, S. ,2012, Historical Description of Zanjan Bazaar, Master Thesis, Supervisor Shahram Yousefifar, Institute of Humanities and Cultural Studies, Research Institute of History. [in Persian].
- 47) Urban Task Force. ,2010, Toward an Urban Renaissance. A Report of Urban Task Force, 1990.UK.
- 48) Urban Task Force. ,2010, Toward an Urban Renaissance. A Report of Urban Task Force 1990.UK.

- 49) Vafaie, S. & Farboud, F. ,2011, The position of the decorative element of the great Timcheh of Qom Bazaar in the Qajar era, Book of the Month of Art, 161, 1-12. [in Persian].
- 50) Yassin, H. ,2019, Livable city: An approach to pedestrianization through tactical urbanism. Alexandria University Alexandria Engineering Journal, 58(1), 251-259.
- 51) Zare, A., Rezaei, M. R., & Laghai, H. A. ,2020, Explaining the role of tactical urban planning in improving the environmental quality of urban historical contexts. Regional Planning Quarterly, 9(36), 136-148. [in Persian].